

KÖKTÜRK KAĞANLIK YAZITLARINDAN PİR-İ TÜRKİSTAN'A İDEAL İNSANIN ÖZELLİKLERİ

Prof. Dr. Abdullah KÖK*

Öz

Divân-ı Hikmet Türkistan'ın ilk mutasavvıflarından Pir-i Türkistan Ahmed Yesevi'nin öğretilerini içerir. Eser, Türk kültürüne ait unsurları ve İslâm dininin öğretilerini ihtiva eder. Divân-ı Hikmet kendi içerisinde pek çok anlam katmanları ile yazılmıştır. Bu anlam katmanlarından bir bölümü de insan ve insanı oluşturan özelliklerdir. Divân-ı Hikmet içerisinde geçen insan algısı ile Tarihi Türk dili dönemi metinleri arasında önemli anlayış ortaklıkları bulunur. Yer, muhit, zaman, dilik özellikler yer yer değişse de Türk kültürünün ideal insan algısı hiçbir zaman değişmemiştir. İnsani ve evrensel değerler bağlamında özellikle Köktürk Kağanlık yazıtları başta olmak üzere, Uygur Metinleri, Divân-ı Lügati't Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık ve Divân-ı Hikmet sınırları içerisinde tarihi bir süreklilik vardır. Divân-ı Hikmet evrensel bir bağlamda insanlık adına Türkçe duygu ve düşünüşle yazılmıştır. Fiziki anlamda insanı oluşturan yapıları yıllar boyu sapsak ayırır. Fakat insanı oluşturan manevi yapılar oldukça fazladır. Bu yapılar Divan-ı Hikmet başta olmak üzere tarihi metinlere bakılarak tespit edilerek yorumlanacaktır. Divan-ı Hikmet içerisindeki ideal insanın kimliğini oluşturan nitelikler diğer tarihi metinlerle karşılaştırılmalı olarak verilecektir.

Anahtar kelimeler: Bilge Kağan, Pir-i Türkistan, İdeal İnsan, Tarihi Türk Dili Alanı.

Features Of Ideal Person From Kok-Turk Khaned Inscription To Pir-i Turkestan

Abstract

Divan-ı Hikmet, which is include doctrine of Ahmad Yesevi's, who is from the first Sufi of the Middle Age. Work includes elements relating to Turkish culture and doctrines of Islamic religion. Divan-ı Hikmet written with plenty of layer meaning in itself. Some of these layers of meaning are features that constitute person and person. Important understanding partnerships have sense of person that passing through Divan-ı Hikmet and texts of historical Turkish lan-

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, abduhkok@akdeniz.edu.tr

guage era. Although the characteristic of the place, the surroundings, the time, and the language has changed somewhat, the ideal person sense of Turkish culture has never changed. Within the context of person and universal values, there is a historical continuity within the borders of Uyghur texts, *Divân, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık* and *Divan-ı Hikmet*, in particular *Köktürk Khaned Inscriptions*. *Divan-ı Hikmet* is written in Turkish in a universal context in the name of humanity. The structures that constitute the person in the physical sense are the same for years. But the spiritual structures that constitute the person being are quite abundant. These constructions were tried to be determined and interpreted by looking at historical texts, especially *Divan-ı Hikmet*. The qualities that constitute the ideal person identity in *Divan-ı Hikmet* has been tried to be determined by comparing them with other historical text.

Keywords: *Khaned Inscriptions, Pir-i Turkestan, Ideal Person, Historical Turkish Language Field.*

Giriş

Tarihi Türk dili alanı içerisinde hangi medeniyet dairesine girilirse girilsin Türk düşünce anlayışı ve felsefesi daima başat unsur olmuştur. *Divân-ı Hikmet*'te ideal insanın özelliklerine değinilirken Tarihi Türk dili metinlerinden *Köktürk Kağanlık Yazıtları* ve *Kutadgu Bilig*'deki ideal insan unsurlarından da örnek verilmiştir.

Çalışmada ideal insan yanında, sıradan insanı oluşturan unsurlara da *Köktürk Kağanlık Yazıtları* ve *Kutadgu Bilig* ve *Hikmet*lerden örnekler verilmiştir. İdeal insan ve sıradan insan arasındaki fark *Hikmet*ler ve Türk kültür ışığında yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında “yalnguk” anlam alanları içerisinde “kara”, “kul”, “küregü”, “yawız”, “yagı”, “yawlak” sözcükleri kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de ve *Divânü Lügati't Türk*'te ideal insan dışındaki kişileri kapsayan “yalnguk” sözcüğü için *Divân*'da da “kişi”, “köle”, “cariye” anlamları ile kullanılmıştır. *Atabetü'l Hakayık*'ta ise; boşlag (sözün boşlag ıdma), buhul, düşman, esiz, hasis, nakes, riya kavramları kullanılmıştır. *Hikmet*lerde bu türlü insanlar için “köhli kara”, “yazuqluğ”, “yoldan azğan” gibi terim kullanılmıştır. “yalnguk” bütün insanlar için verilen addır. Bütün insanlık için ortaya çıkan beşer, beşeriyet anlamı vardır.¹ “yalnguk” insanın özelliği gaffete düşebilir olmasıdır. Yine *Kutadgu Bilig*'de “yalnguk” sözcüğüne karşılık ideal insan anlamında bir de “kişi”, “kişi oğlu” kavramı vardır.² *Kutadgu Bilig*'den hareketle ideal insanın özellikli vasıflara açıklanmaya çalışılmıştır.

Divân-ı Hikmet'te ise ideal kişinin özellikleri: “konuştuğu sözün doğruluğu, faydası, doğru yolda olması, kulaklarından doğru sözün girmesi, tatlı sözlü olması, yetim ve fakirlerin gönüllerini alması, bütün işlerinin sonucunun Allah'a varacağını bilmesi, bilgi ve ferasetle gönlünü aydınlatarak gaffetten kurtulması gerektiği, bilginin ışığı doğrultusunda akıllı olması gerektiği, sürekli uyanık olması gerektiği, bilgili birinden yardım görerek kendini doğru yola ulaştırması gerektiği” olarak ortaya konulmuştur.

¹ Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, 2011, s. 30.

² Başer, a.g.e., s. 31.

Tarihi Türk dili alanı metinlerine bakıldığında da ideal insanın özelliklerinin; *ah-lak, gönül, akıl, gaflet, irfan, bilgi, hikmet* kavramları ile açıklandığını görmekteyiz.

İdeal insanı, *akıl, dürüstlük, hizmet, doğruluk, mütevazılık, mülayimlik, al-çak gönüllülük, seviyeli hitab/ üslup ve adalet* kavramları oluşturur.³ Kutadgu Bilig'de yer alan bu unsurlara Köktürk Kağanlık Yazıtları'nda da önem verilmiştir. *Hizmet etmenin önemi, hesaplama, başkalarına zenginliğine aldanma-yp her zaman çalışmanın gerekliliği ve halka karşı hitap* konusuna da dikkat çekilmiştir. Bu kavramlar “*ideal insan*” unsurunun alt alanlarıdır. Divân-ı Hikmet'te de bu olgulara çoğunlukla Türkçe olarak rastlarız. Hikmetlerin kavramlarının tanıklığında yolculuk ederek “*bir ideal insan*” kavram alanı çıkarabiliriz. Türk kültür tefekkürünü oluşturan ideal insanın özellikleri ile Divân-ı Hikmet'te verilen kavramlar arasında sağlam bir aynılık olduğu görülecektir.

Divân-ı Hikmet ve İdeal İnsan

Söz

Türk geleneğinde söze olağanüstü bir değer yüklenmiştir. Devamlılığın sırrı, sözün toplum üstündeki etkisidir ve bireysel anlamda sözü konuşan kişiye saygıdır. Türk-İslâm felsefecilerine göre, Farâbî⁴ ve İbn-i Sînâ'ya göre söz (lafız) mantık ilminin ön şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Söz bilgi ve akıl ile söylenmelidir. Önemli olan sözün faaliyetlerle bütünleşebilmesidir.⁵ Kutadgu Bilig'e göre vücudun nasibi nasıl ağızdan geçiyorsa, ruhun nasibi de doğru sözdür ve kulaktan girer. İyi söz ve iyi işler sahiplerini ölümsüz kılarlar.

Tarihi Türk dili alanı metinlerinde de bu ayrımın yapıldığı görülür. “yalnguk” kavramı ile kişi eksi özelliklere sahiptir. “kişi, kişi oğlu” ise doğru yolda olandır. Azizdir, faziletlidir. Könilik vasfına sahiptir. Bilgi ve ilim sahibidir. Bu noktalarda “yalnguk” ve “kişi, kişi oğlu” birbirlerinden ayrılırlar. Bu tür insanlar, kişi oğulları yani ideal insan irfan sahibidir. Sahip olduğu irfan da dilinin faziletinden ve konuştuğu sözün faydasından kaynaklanır. İdeal insanın bir özelliği de söylediği *sözdür*. Ruhun nasibi doğru ve yararlı sözdür. Doğru ve yararlı söz insanın daima kulağından girer.⁶ Atabetü'l Hakayık'ta söz kavramı için köni, doğru söz kavramı ve sözün az söylenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Divân-ı Hikmet içerisinde de “*kulaktan gir-*” ifadesine sıkça yer verilmiştir. Ayrıca sözlerin akıl ve kulakla işitilmesi ve söylenen söze kanaat getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

[KT G10]: “...yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. *Hiç bu sözümde yalan var mı?* Türk beyleri (ve) halkı *bunu dinleyin:* Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım), yanılıp öleceğinizi de...”⁷

³ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 21.

⁴ Ahmet Arslan, *Fârâbî, İlimlerin Sayımı, İhsâu'l-Ulûm*, Divan Kitap, 5. Baskı, 2015, s. 49-55.

⁵ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 35-36.

⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig-Çeviri II*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 82; Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995, s. 16.

⁷ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, Eylül 2017, s. 50.

[BK K8]: "...sözümde yalan var mı? Ey Türk beyleri ve halkı *bunu dinleyin*: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağımı buraya kazıdım (yazdım). Yanılıp öleceğini de buraya kazıdım (yazdım)."⁸

[KT G1]: Ben Tengri teg Tengride bolmuş Türk Bilge Kağan(ım). Bu zamanda tahta oturdum. *Sözlerimi* sonuna kadar işit.⁹

Kutadgu Bilig'de ise söz birçok yerde sosyal ve kültürel bağlamlarda geçer. Aklın süsü dilse, dilin süsü sözdür; İnsanın özünü tutması gerektiği gibi sözüne de sahip olması gerektiği gibi söz ve su arasında da kutsallık açısından metin boyunca ilgiler kurulmuştur.¹⁰ Su Türk kültüründe kıymetlidir. Söz de su gibi kutsal ve sonu çabuk gelebilen bir değerdir. Doğru ve değerli söz insanı yaşam içerisinde önemli bir yere koyar. İnsan yaşamını nasıl su ile idame edebiliyorsa doğru ve değerli söz ile de toplum içerisindeki yerini sağlamlaştırır.

[KB 921]: Doğru insan ne kadar *güzel söz* söylemiş, değerli söze temel atan doğru insanların dilidir.¹¹

[KB 1001]: Ay Toldı dedi: *Sözün faydası* büyüktür; söz yerinde kullanılırsa, kulu yükseltir.¹²

[AH 155-156]: ağız til bezeki *köni söz* turur / *köni* sözle sözni tiliñni beze.¹³ Ağız ve dilin süsü *doğru sözdür*. *Doğru sözle* dilini süsle.

[AH 161-162]: *köni söz* 'asel teg bu yalğan başal/başal yip acıtma ağız yi 'asel.¹⁴ *Doğru söz* baldır. Yalan soğandır. Soğan yiyip ağız acıtma bal ye.

[DH 1/22]: Sünnet imiş kafir bolsa birme âzâr/Köñli çatıg dil-âzârdın Hudâ bizâr/Allâh haqqı andağ kulğa siccin tayyâr/Dânâlardın iştip bu *söz aydım* muna.

[DH 12/1]: Hoş gayibdin yitişti *yahşı* sözüm teberrük/'aşık bolsañ ey tâlib riyâzetde belin bük/Tün kiçeler uhlamay yaş ornığa kanıñ tök/Arslan Baba'nın sözlerini işitiñiz teberrük.

[DH 4/1]: hoş gayibdin kulağımğa *ilhâm kildi*/ol sebepdin Hak'ka sığınıp kildim muna/barça büzürg yıgılp maña in'âm birdi/ol sebepdin Hak'ka sığınıp kildim muna.

[DH 2/1]: Eyâ dostlar kulak *salıñ* ayduğumğa/Ne sebepdin altmış üçde kirdim yirge/Mi'rac üzre haq Mustafâ ruhum kördi/Ol sebepdin altmış üçde kirdim yirge.

[DH 14/1]: İzim yâdı uluğ yâddur aytur bolsam/'asel yanlıg *süçük bolur tilim* meniñ/Özüm fakir kıldım muqır boldum hakir/Kanat kaçır uçar kuş dik köñlüm meniñ.

[DH 55/7]: Ümmet digey Muhammed çin *sözlese* kul Ahmed/Tañla bolsa kıyâmet mahrum çoymas Muhammed.

⁸ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 50.

⁹ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 47.

¹⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 114. (971. beyit) - (972. beyit).

¹¹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 77.

¹² Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 83.

¹³ Reşit Rahmeti Arat, *Atabetül Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 52.

¹⁴ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 53.

Yukarıda geçen doğru (çın, çın rast) ve iyi (yahşı) kavramları makale içerisinde konu ettiğimiz dört metin içerisinde de geçmektedir. Çın kavramı gerçek, gerçekçilik anlamlarını taşımaktadır. Bir kişi eğer doğru ve gerçekçi olursa insanlar ona güvenir. İnsanlar doğruluğu sözlerine ve yaptıkları işe yansıtılabildikleri. Böylece toplumda asil, bey olabilecek, *yalıñuk* kavramından ayrı asil bir kişi olurlar.¹⁵

[DH 409]: Gerçek ümmetsen, bu sözleri iyi bilip al;/Bu sözler seçkin ümmete *bal* benzeri/Münafıka uymaz bu söz, gelir melal;/Gerçek ümmetseniz; işitip salat selam söyleyin dostlar.¹⁶ Burada Türk kültüründe “Bu sözümü dikkatlice dinle...” cümlesinde olduğu gibi *bal* gibi değerli olan sözümü dinle, bu bir nasihattir mesajı verirken; doğru ve değerli sözün insanlara çok doğru yollar açacağı ifade edilmiştir.¹⁷

Kağanlık yazıtlarında söz, “sab” sözcüğü ile; Kutadgu Bilig’de ve Hikmetlerde ise “söz” ile kelime karşılanmıştır. Söz ile verilmek istenen düşünce, sözün kutsallığı, sözün doğruluğu ve saflığı her üç metinde de tanıklanmıştır. Bu Türk düşüncesinin devamlılığının en somut göstergesidir.

Köñül

Tarihi Türk kültürü alanında çokça rastlanan “köñül” kavramı insanlara verilen nimetlerin başında gelir. İnsan edindiği irfan, bilgi ve bilgelik sayesinde insan/ideal insan derecesine erişir. Köñül kavramı insana hayatı anlayabilmesi için göz, akıl, zeka ve bilgi yeteneği ile verilir. Köñül kavramı ideal insanda asil tabiatlılık, alçak gönüllülük olarak kendini gösterir.¹⁸ Kağanlık yazıtlarında “köñül” kavramı samimiyet, içtenlik bağlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig içerisinde ise köñül kavramı insan üzerindeki önemli ve merkezi fonksiyonlara sahip, insan varlığında hakim bir kudret olan psikolojik manevi bir faktördür.¹⁹ Kağanlık yazıtları başta olmak üzere tarihi Türk dili alanında köñül kavramı çokça metaforik ve metonimik şekillerde kullanılmıştır.

Tarihi Türk dili alanı metinleri içerisinde köñül kavramı “nefs” ve “heva” gibi olumsuz mânâ alanlarında da kullanılmıştır. Tek başına köñül kavramından ziyade akıl ve bilginin rehberliğinde köñül kavramı ideal insan için uygun görülür.²⁰

Atabetül Hakayık içerisinde köñül kavramı “*egilmez köñül, köñülden çıkar-, köñül al-, köñli yaru-*” kavram alanları içerisinde kullanılmıştır. köñül sözcüğünün tarihi metinler içerisinde bir kişinin hem manevi hem maddi dünyasını oluşturduğu görülür.

¹⁵ Abdullah Kök, “Hakaniye Türkçülerinin Tanıklığında XI. Yüzyıl Türkistan’ında Adalet’in Anlamı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 113, Sayı: 223, Temmuz-Ağustos 2016, s. 146.

¹⁶ *Divân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevi*, Edt. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016, s. 409.

¹⁷ Abdullah Kök - Özge Eker, “Divân-ı Hikmet ve Atabetül Hakayık’taki Bal ve Söz Metaforları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017, s. 105-106.

¹⁸ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995, s. 27.

¹⁹ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 29.

²⁰ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 32.

Bilgeliğin şartlarından biri de “nefs”ten arınmış bir “köñül”e sahip olmaktır. Gaflete, uykuya düşen insanların karşısında tarihî metinlerde uyanık gönüller, köñli bedük, mağrur insanlar vardır.²¹ Divân-ı Hikmet’te ise köñül kavramı Allah yolundaki kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. “köñli sınık”, yetimleri kazanmak için “köñüllerinin avlanması” gerektiğini ifade etmektedir. Bunlar yanında “köñli yaru-” gönlü aydınlatmak, gönle dolmak için kullanılmıştır.

[KT K11]: “...gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm. İyice düşündüm.”²²

[KT G12]: “...gönlümdeki sözlerimi nakşettim...”²³

[KB-2470]: “gönül sahibi olan insan verdiği sözü unutmaz; gönül sahibi olmayan insan ise sözünü tutmaz.”²⁴

[KB-2471]: “gönül olmazsa insan arkadaşını seçemez; akli olmazsa işini yapamaz.”²⁵

[KB-2472]: “gönülsüz insanlar kuru bir kalıp olur; insan her işi gönül ile yapar.”²⁶

[AH. 233-234]: “egilmez köñülni akı er eger/tegilmez muradka akı er te-ger.”²⁷ köñül eĝ- alçak gönüllülük kavramının cömertliğin en önemli özelliğidir.

[AH. 365-366]: “tiril edgü fi’lin köñüller alıp/isizliktin özni sınıaru salıp.”²⁸ Kendini feda ederek gönül almanın iyiliğine vurgu yapılır.

[DH 1/2]: Sözni aydım her kim bolsa didâr tâleb/Cânnı cânga peyvend kılıp rengni ulap/Ġarib fâkir yetimlerini köñlin avlap/Köñli bütün halâyıkđın kaçtım muna.

[DH 1/3]: Qayda körseñ köñli sınık merhem bolĝil/Andağ mazlüm yolda kalsa hemden bolĝil/Rûz-ı mahşer dergâhıga mahrem bolĝil/Mâ vü menlik halâyıkđın kiçtim muna.

[DH 6/3]: Kırık ikide tâlib bolup yolga kirip/İhlâs birle yalğuz Hağ’ka köñül birdim/‘Arş u Kürsi Levh’din ötüp Kalem kizdim/Zâtı uluğ hâcem sıgnıp kil-dim saña.

[DH 17/3]: Tevbe kılğan ‘aşıklarğa nûrı irür/Tüni küni sâyim bolsa köñli yarur/Qaçan ölüp gürge kirse gûri kingür/Uğan İzi’m Rahim Rahmân rahmeti bar.

Nefs/Gaflet

Gaflet ve gafil insan konusu Köktürk Kağanlık Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de tartışılan temel konulardandır. Usallık, usayuk, usrık, usan- şeklinde kullanılan sözcük Hikmetlerde gafil olarak kullanılmasının yanında “köñli katı,

²¹ Başer, a.g.e., 2011, s. 27.

²² Aydın, a.g.e., 2017, s. 68.

²³ Aydın, a.g.e., 2017, s. 50.

²⁴ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁵ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁶ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁷ Arat, a.g.e., 1992, s. 59.

²⁸ Arat, a.g.e., 1992, s. 70.

köñli kara” şeklinde de kullanılmıştır.²⁹ Atabetü'l Hakayık'ta gaflet kavramını da yine hasislik, nakeslik sözcükleri karşılamaktadır. Gaflet uyanıklığın zıddıdır. İnsanı basit düşüncelerin tutsağı yapar. Divân-ı Hikmet'te ise insanı, günahlarla (yazuk) yaşamak, doğru yoldan çıkmak, benliğini bırakmamak, doğru yollardan kötü yollara sapmak, gönlün kararması ve katılaşması nefis yoluna götürmektedir.

[KT G5]: “...Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaklardaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.”³⁰

[KB 3565]: “İnsan gafildir ve gözü de çok haristir; böyle olan insan nasıl tuzağa düşmez.”³¹

[KB 3568]: “Gözün haris, kendin sabırsız ve gafilsin; yemini tadarsan ayağın bağlanır.”³²

[AH. 447-448]: hasislerini kötrüp nefisni çalıp/azu kıtsuz ajun karıp mu sunar.³³

[AH. 261-262]: bahıl nakes otun tawar pasbanı/yığar yimez içmez tutar berk anı.³⁴

[DH 4/6]: yazuk bilen yaşım yitti yigirme biş/sübhan İge'm zikr örgetip kögsümni tiş/kögsümdeki girihlerim sin özün yiş/ol sebebdir Hağ'ka sığınip kildim muna.

[DH 14/4]: Sûret munda sîret anda kudretinde/Uzun tünde yaruk künde köñlüm anda/Yörer tünde bolup bende barı kıanda/Sorsa anda yazuk turur tilim meniğ.

[DH 18/5]: Nefs yolğa kirgen kişi rüsvâ bolur/Yoldın azıp tayıp tozup gümrâh bolur/Yatsa kıopsa şeytân bile hemrâh bolur/Nefsni tipkil nefsnî tipkil ey bed-kirdâr.

[DH 27/2]: Cândın kıçmey 'ışk sırrını bilse bolmas/Mâldın kıçmey men menlikni kıoysa bolmas/Sivâ bolmay yalguz özin söyse bolmas/Andağ 'aşık il közidin pinhân bolur.

[DH 37/2]: Halk içinde rüsvâ yörür özin bilmes/Nâdânlarını sohbetidin kaçıp kilmes/Ol sebebdir irenlerini büyi kilmes/Közde yaşın nevâ kıılıp yörür bolgay.

[DH 12/17]: *Yahşı yollardın azıp yaman yolğa avuşkan/Şeytan-la'in pîrim dip dâmenîğa yapuşkan/ 'azazilni pîrim dip ırte ahşam körüşken/Arslan Ba-ba'm sözlerin işitiñiz teberrük.*

[DH 1/9]: Köñlüm kıatığ tilim açığ özüm zâlim/Kur'an okup 'amel kıılmas yalğan 'alim/Gârib cânım sarf eyleyin yoktur mâlim/Hağdın kıorkıp otқа tüşmey biştim muna.

²⁹ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 27.

³⁰ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 48.

³¹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 260.

³² Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 260.

³³ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 76.

³⁴ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 61.

[DH 5/12]: Sâç u sakal hûb akardı köñlüm qara/Rûz-ı mahşer rahm it-
meserj hâlim tebâh/Saşa 'ayân 'amelsiz min köptür günâh/Cümle melek ya-
zuqlarım bildi dostlar.

Bilgi

Hem Eski Türk inancında hem de İslam inancında bilgi, kendisine atfe-
dilen sembollerle birlikte önemli bir yer tutar. Bilgi insanlığın yaratılışının
temel unsurlarındandır. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, evren Tanrı'nın sonsuz
bilgisinin yansımasıdır.³⁵

Tarihi Türk alanı metinlerine baktığımızda Köktürk Kağanlık yazıtlarında
ideal yönetici tasavvuru vardır. Yazıtlarda kişiöğlunu yönetici yapan unsurlar
feraset, fazilet, bilgi (irfandır). Bilgi ve erdemle donatılmış bir gönül dünyaları
vardır. Kağanlık yazıtlarında bilgi kavramı için, bilig bilmez (cahil kişiler-KT
G7), anyıg bilig (fesatlık, huy- KTG5/BK K4), bilir biligim (akıl- KT K10), bi-
ligsiz kağanlar (KT D5) bağlamları içerisinde kullanılmıştır. Uygur Türkçesi
döneminde ise farklı kültür etkileşimlerinden de olsa gerek, bilgi kutsal ve
anlam alanları oldukça fazla kullanılmıştır: bil-, bilgä, bilgüci, biltürgülük,
bilgürmek, bilig (bilim, bilgi, ilim), biliglig (bilgin), biligsiz, bilgisizlik (cehalet,
ilmi olmayan), bililmäk, bilinmäk, biliş, bilmäk.³⁶ Kutadgu Bilig'de de sıra-
dan olmayan, ideal insan için de "kişi" sözcüğü kullanılır. Faydalı ve iş gören
kimse anlamına gelmektedir.³⁷ Divân'da bilgi; akıl, us, hikmet anlamlarına
gelmektedir. Kutadgu Bilig'de adil kişi, ideal kişi köni-doğru olan kişidir. Ku-
tadgu Bilig'de ideal kişinin değeri bilgi ve anlayışı ile doğar.³⁸ Türk-İslâm me-
deniyetinin ilk eseri Kutadgu Bilig'de ise ideal insan kavramı da yine bilgi
ve erdem ile süslenmiş akıl ve gönüldür. Alçak gönüllülük, zerâfet ve asillik
Kutadgu Bilig'in insanı/ideal insandan ayırmak için verdiği özelliklerdir. Akıl
insanla birlikte doğar. Bilgi ve erdem ise sonradan kazanılır. İdeal insandaki
akılın vasıfları zerâfet ve sükûnettir. İdeal insandaki akıl kavramı (akl-ı maad)
hayata ve diğer bireylere üstün körü bakmaz. Her meselenin aslını arar.³⁹ Ku-
tadgu Bilig'de bilgi kavramı dünya görüşünün ilk unsurudur. Bilgi her şeyin
üzerindedir. Ona değer biçilmez ve o en üstün varlıktır. Akıl yoluyla elde edil-
miş bir erdemdir.⁴⁰ Bilgiler uçsuz bucaksızdır. Denizler ve ırmaklar kadardır.
Denizin dibinde bir incidir. İnsanın yüzünü bilginin ağarttığını da Hacıp ifade
etmektedir. Bilgiyi suya ve ırmağa benzetme durumunun Ortadoğu kültür-
lerinde de görüldüğünü Ögel ifade etmektedir.⁴¹ Bilgi sakindir ve durudur.

³⁵ Abdullah Kök - Özge Eker, "Divân-ı Hikmet ve Atabetül Hakayık'taki Bal ve Söz Metaforları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017, s. 112.

³⁶ Mağfîret Kemal Yunusoğlu, *Uygurca Çince İdkut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 155; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 43.

³⁷ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 31.

³⁸ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 31.

³⁹ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 34.

⁴⁰ Mahmut Arslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 24-25.

⁴¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, TTK, Ankara 1995, s. 508.

Temelinde abartı, kibir ve gurur yoktur. Buna rağmen taşıması ağırdır ve zordur. Bu yüzden bilgilerin denizlere benzetildiğini ifade edebiliriz.⁴² İlk Türkçe Kur'ân çevirilerinde ise bilig (221/4=018/091), basiret, ibret (körüp bilgi arıtgu 213v/8=017/102) hikmet, akıl anlamları ile bilgi kavramını karşılamıştır.⁴³ Atabetü'l Hakayık'ta da bilgi iliktir, madendir, hazinedir, insanı yaşatır. Bilgisizlik ise yerden yere çarpar. Hakikat, gerçek bilgi insanı kurtuluşa erdirir. Divân-ı Hikmet'te ise sosyal bir bilgi kavram alanı vardır. İnsanlara acılı, zor günlerinde huzura erişme bilgisi verilmiştir. Çünkü bu durum insanlara bir fayda sağlamaktadır. Onların ızdırapları içindeki ruhlarına sosyal bir fayda sağlamaktadır. Ahmed Yesevî ve müritleri kendi bilgilerinin, ilimlerini halk için Allah yolunda samimi bir şekilde kullanmışlardır. Divân-ı Hikmet'teki hikmetleri ise bir anlamda felsefi bilgi dörtlükleri olarak adlandırabiliriz.⁴⁴ "gönül" ve "akıl" kavramları da insan yaşamında doğru orantılı olarak yer almaktadır. İdeal kişi akıllı ve vefalıdır. Bunun yanında bilgi ile kendisini donatmıştır. Bilgili insandan da yol öğrenmek, el almak önemlidir.

[KT. K10]: "...Kardeşim Kül Tigin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, *bilir bilgim bilmez gibi* oldu..."⁴⁵

[BK. K4]: "...tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş..."⁴⁶

[KB. 2605]: "Alim hangi işte bilgisini kullanırsa ona ulaşır. Onu tutar ve elde eder."⁴⁷

[KB. 2606]: İnsan aklını kullanır ve işine bilgi ile başlarsa giriştiği her işte muvaffak olur.⁴⁸

[AH. 47-48]: ol ol 'aql ukuş huş hıredka mekan/bilig ma'dini hem fazilet kanı.⁴⁹

[AH. 127-128]: tawarsızka *bilgi* tükenmez tawar/nesebsızka bilgi yirilmez neseb.⁵⁰

[DH 13/6]: Bende bolsañ men menlikni zinhar taşla/Seherlerde cânıñ kaynap tınmay işle/Yoldın azğan gümrâhlarnı *yolğa başla*/Bir nâzârda dillerini safâ kıldım.

[DH 13/1]: *Yolğa kirgen* irenlerdin yolını sormay/Yığlamay mu ey dostlarım hatâ kıldım/Hak zikrini kiçe kündüz vird eylemey/Eyâ dostlar öz canıma cefâ kıldım.

⁴² Kök - Eker, *a.g.e.*, 2016, s. 113.

⁴³ Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'ân Çevirisi (TEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 311.

⁴⁴ Kök - Eker, *a.g.e.*, 2016, s. 113.

⁴⁵ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 67.

⁴⁶ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 75.

⁴⁷ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 193.

⁴⁸ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 193.

⁴⁹ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 45.

⁵⁰ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 87.

[DH 2/22]: Tokuzumda tolğanmadım *toğrı yolğa*/Teberrük dip alıp yördi
koldın koldı/kıvanmadım bu sözlerge kaçtım çölge/ol sebepdin altmış üçde
kirdim yirge.

[DH 5/1]: Nâgehâni tururımda kamuğ büzürg/hak 'ışkını könlüm içre saldı
dostlar/Hızır babam hâzır turup lutf eyleben/Meded kılıp *ilgim tutup* aldı dostlar.

[DH 55/2]: *Toğrı yörge*n kulinı Haqnı izlep yolını/*Râst yörge*n kulinı üm-
met digey Muhammed.

[DH 62/6]: Hemişe yahşılık kılğıl kiter sin uşbu dünyadın/Kıyâmet âb-ı
rüyğa kirek hun-ı ciğer kılsağ.

[DH 66/2]: Kâl 'ilmını oquban hâl 'ilmığa yitiben/Yoqlık içre *batıban bar-
lıklardın alıñlar*.

Akıl/Feraset

Tarihi Türk dili alanı içerisinde Köktürk Kağanlık Yazıtlarında, Kutadgu Bilig'de, Divân-ı Hikmet'te -akıl- gaflete karşı ikaz edilir.⁵¹ İnsanlar bir fıtraten kötü yaratılışa sahiptir; bir de sonradan kötü bir yaratılışa sahip olurlar. İdeal insan, kişi oğlunun sahip olduğu akıl ve irfan olgularının altında hizmet ve hikmet yatmaktadır. Bu ruhi sorumluluklar ideal insan kavramının temelini oluşturmaktadır.⁵²

Kağanlık yazıtlarında akıl, feraset kavramları ileri görüşlülük, farkındalık anlamlarında kullanılmıştır. Akıl ve feraset sahibi olmak töreyi bozmamak, törelere sadık kalmak, yönettiği halka hesap verebilmek, halkı iyi yönetebilmek ve yönetilen olarak Çin'in ihtişamına kanmamak akıl ve feraset sahibi kişilerden talep edilir.

"*yalnguk*" yapıdaki insanı gaflete düşüren heva, heves unsurları aklın fonksiyonu olan anlayış/ukuş kavramları ile kontrol altına alınır.⁵³ Nefs akıl (ukuş) ile kontrol altına alınınca ortaya "*asalet*" kavramı çıkar. Asil insan akıllı ve vefalıdır. Buradaki asaletten kasıt sosyal bir sınıfın adı değildir.⁵⁴ Kutadgu Bilig'de ise eserin üzerine kurulduğu dört öğeden biri olarak akıl unsuru gösterilir.⁵⁵ Kutadgu Bilig'in esas temelini insan ve insani değerler oluşturur. Örneğin devlet yönetimi için hükümdara gerekli olan -kut- kavramı sadece akıllı insanla bağdaşır. Akıllı insanda kut her zaman kalıcıdır. Eserde kut ve saadetin akıllı insanlara yakıştığı düşüncesi vardır.⁵⁶

Atabetül Hakayık'ta ise akıl, ukuş, asıg al-, bütün, çın, ediz, ersig, hıred gibi kavramlarla karşılanmıştır. Akıl kavramı eserde bir zeka mekanıdır, insan zekasıdır, akıl mücevherdir, akıl iliktir, akıl bilgi ve fazilet kaynağıdır. Divân-ı Hikmet'te ise dünya isteklerinden vazgeçmektir. Bir yetimi sevindirmektir.

⁵¹ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 11.

⁵² Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 9.

⁵³ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 33.

⁵⁴ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 33.

⁵⁵ Arat, *a.g.e.*, 1979, s. 3.

⁵⁶ Abdullah Kök - Özge Eker, "Kutadgu Bilig'in Tanıklığında Kültür Lingüistiği Bağlamında Kut Metaforları", *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu ve Sergisi, 3-7 Mayıs*, Yayımlanmış Bildiri, Muğla 2017, s. 350-351.

[BK D2]: “üzerine kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri ve halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı. Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım...”⁵⁷

[BK D4]: “...bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş, komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş. Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette...”⁵⁸

[KB 1700]: Saadete alçak gönüllülük ne kadar uyar. Alim bir insana hilm ve şefkat ne kadar yakışır.⁵⁹

[KB 4022]: İnsan öğrenerek alim olur. Bilgi sahibi olduktan sonra her işi yoluna girer.⁶⁰

[AH 90-91]: eren körki ‘aql ol sünjekniñ yilig/biligsiz yiligsiz sünjek teg ħali.⁶¹

[DH 1/7]: ‘akil irseñ ħariblerni köñlin avla/Mustafa dik ilni kizip yetim kavla/Dünya perest nâ-cinslerdin boyun tavla/Boyun tavlap derya bolup taş-tım muna.

[DH 14/3]: *Közüm tüşti köñlüm uçtı* ‘Arşka aştı/‘ömrüm kiçti nefsim kaçtı bahrım taştı/Kârvân köçti menzil aştı harıp tüşti/Sır ulaştı niteg bolğay hâlim meniñ.

Hizmet

Eski Türkçede “*tapug*” anlamına gelir. Bu sözcük aynı zamanda ibadet anlamına da gelmektedir. Kutadgu Bilig’de “*tapugsuz*” devlet otoritesini hiçe sayar. Kutadgu Bilig’de hizmet, Tanrı ve devlet arasında önemli bir ilişki vardır.⁶² Atabetül Hakayık’ta ise hizmet anlamını emgek, küçe- kavramları karşılamaktadır.

[KT D16]: Amcam hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi. Yeniden doyurdu. Yoksulu zengin etti. Azı çoğalttı.⁶³

[KT D18]: Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.⁶⁴

[BK D4]: Köktürkleri düzene sokarak öylece hükmederlermiş. Onlar akıllı hakanlar imiş yiğit hakanlar imiş. Kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz. Devleti yönetip yasaları düzenlemişler.⁶⁵

[KB. 3997]: Hizmet etmek için önce insan, yolu töreyi bilmelidir. Onun tavrı hareketi ile sözü teşrifata uygun olmalıdır.⁶⁶

⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 80.

⁵⁸ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 81.

⁵⁹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 131.

⁶⁰ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 291.

⁶¹ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 48.

⁶² Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 36.

⁶³ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 56.

⁶⁴ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 57.

⁶⁵ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 81.

⁶⁶ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 290.

[KB 4000]: Sen beylere hizmet etmek istersen, gönül ve dilini doğru tut. Sözüne hakim ol.⁶⁷

[AH. 331-332]: küç emgek tegürme kişike çalı/saşa tegse emgek kişiden kötü.⁶⁸

[AH 182-183]: hâsis neşdin ötrü tip özün küçe/nelük malğa munça köñül bamañ.⁶⁹

[DH 1/13]: Pir-i muğan *hızmetide* yügrüp yördüm/*Hızmet* kılıp közüm yummay hâzır turdum/Meded kıldı 'Azazilni kavlap sürdüm/Andın soñra kaçat kaçıp uçtum muna.

[DH 2/19]: 'akıl irseñ irenlerge *hızmet* kılğıl/Emr-i ma'ruf kılğanlarğa 'iz-zet kılğıl/Neñy-i münker kılğanlarğa hörmet kılğıl/Ol sebepdin altmış üçde kirdim yirge.

Sonuç olarak Kağanlık yazıtlarında; Söz kavramını "sab" sözcüğü karşılar. Burada söz kavramının doğru ve samimi olması gerektiği vurgulanır. "Bu sözümde yalan var mı?" sorusuna verilecek cevap sözün onaylanmasını beklemektir. Sözün doğru olmasına kağanların ne kadar önem verdiğini gösterir. Kutadgu Bilig'de sözün faydası, doğru ve güzel olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Hikmetlerde ise kulağın faydalı ve önemli söz/sözler duyması düşüncesi verilmiştir.

Çalışmada üzerinde durulan *köñül kavramı* ise Kağanlık yazıtlarında "akıl", "zihin" ve "fikir" anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de içtenlik anlamında ve özellikle bir iş yaparken takınılan olumlu tavır ya da diğer-gamlık anlamlarında kullanılmıştır. Hikmetlerde ise gönül kavramı içtenlik, samimiyet, bir yetimin kalbi, bilgi sahibi olan bir insanın aydınlanmış yüreği bağlamlarında kullanılmıştır.

İdeal insan dışındaki kişilerin "yalnguk"ların düştüğü durum, *gaflet* ise Kağanlık yazıtlarında Çin'in politikalarına aldanma bağlamı içerisinde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ise insanın kibri, hasetliği ve sabırsızlığı *gaflet* anlamlarına gelmektedir. Hikmetlerde ise yazuk (günah) işlemek, yoldan çıkma-, benliğini bırakmamak, kendini bilmemek, doğru yolları bırakıp yanlış yollara sapmak anlamlarında kullanılmıştır.

İdeal insanda bulunması gereken özelliklerden *bilgi kavramı* ise Kağanlık yazıtlarında "akla sahip olmak, dünya görüşüne sahip olmak" bağlamlarında kullanılmıştır. Diğer yandan da beyinlerde ve kalplerde güdülen düşünce, niyet anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ise kişinin sahip olduğu bilgi ve yaptığı iş birbirleri ile doğru orantılıdır. Kişi bilgisi doğrultusunda yönetir ve bir iş ortaya koyar. Hikmetlerde ise bilgi kavramı "doğru yolda olmak, doğru yola girmek, iyilik yapmak, bir müşdidin bilgisiyle birlikte bir yola girmek" bağlamları içerisinde kullanılmıştır.

Akul/feraset kavramı ise; Kağanlık yazıtlarında düşünceli bir bey olmak (sak), bilgeliğe sahip olmak (bilge hakanlar) bağlamlarında kullanılmıştır. Ku-

⁶⁷ Arat, a.g.e., 1988, s. 290.

⁶⁸ Arat, a.g.e., 1992, s. 67.

⁶⁹ Arat, a.g.e., 1992, s. 55.

tadgu Bilig'de usayuk olarak geçen sözcük her işte başarılı olmanın temelini akla, bunun yanında şefkatli ve bilgili olmaya bağlamaktadır. Hikmetlerde ise feraset/akıl dünya bilgisinden uzaklaşarak gerçek bilgiye ulaşmak bağlamında kullanılmıştır.

Türk kültürünün önemli bir eylem tezahürü olan *hizmet* sözcüğü ise Kağanlık yazıtlarında birçok eylem tarafından karşılanır; düzenle-, bay kıl-, ilsi-ret-, yönet-, ilt-, tanzim et- anlam alanları içerisinde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de hizmet etme tap- eylemi törü ile bağdaştırılmıştır. Kutadgu Bilig'de hizmet etmenin temeli *bilgi sahibi olmaya, vicdanlı olmaya, kanun bilmeye* bağlanmaktadır. Kağanlık yazıtlarında halka, Kutadgu Bilig'de hem halka hem de bir beye, Hikmetlerde ise bir mürşide, erenlere hak yolunda hizmet etme kaygısı vardır. Bu eserlerdeki hizmet etme eyleminin temeli bilgi, görgü, alçak gönüllülük ve kural bilmeye bağlanmaktadır.

Sonuç

Ele aldığımız bu kavramlardan hareketle Türk düşünce sistemi dünden yarına varlığını kesintisiz olarak devam ettirmektedir. Gerek edebî metinlerde gerekse hayat tarzında dünden bugüne hangi coğrafyada hangi tarihte hangi zamanda olursa olsun Türk kültürünün devamlılığı artarak devam etmektedir. Kültürel izlerini kesintisiz hayatın her alanında ideal özellik olarak karşımıza çıkarmaktadır. Türkler hangi alfabe ile yazarsa yazsın hangi dini etki altında kalırsa kalsın kültürel düşünce kodlarının genetik izlerini geçmişten geleceğe kararlılıkla taşımaktadırlar. Türk değişik coğrafyalarda değişik zamanda bilgi ile donattığı ahlakla yetiştirdiği insanını kanunla idealist yapmıştır. Türk'ün dünya tasavvuru ideal insanın özellikleri olan *akıl, bilgi, hizmet, gönül, nefis*, söz gibi kavramlarda karşıtlık bulmuş Türk'ün ideal yönetim biçimlerine de sirayet etmiş ve ülkü olarak sosyal hayatın her alanını kuşatmıştır.

Kaynaklar

ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig-Metin I*, I. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1947.

_____ : *Kutadgu Bilig-Çeviri II*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

_____ : *Kutadgu Bilig-Index III*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1979.

_____ : *Atabetü'l Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

ARSLAN, Mahmut: *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

ARSLAN, Ahmet: *Fârâbî, İlimlerin Sayımı, İhsâu'l Ulûm*, Divan Kitap, 5. Baskı, 2015.

ATALAY, Besim: *Divanü Lûgat-i't Türk Tercümesi, I-II*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

AYDIN, Erhan: *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, Eylül 2017.

BAŞER, Sait: *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995.

BAŞER, Sait: *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, 2011.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011.

ÇETİN, Engin: “Orhon Yazıtlarında İtaat Kavramı”, *Turkish Studies*, 4/8, 2009.

Divân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevi, Edt. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.

ERASLAN, Kemal: *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 1. baskı, Ötüken Yayınları, Ankara 1977.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk-İslam Sentezi*, 5. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

KÖK, Abdullah: “Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’ân Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)”, *Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan.: Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder, Ankara Üniversitesi SBE, 2004.

_____ : “Hakaniye Türkçülerinin Tanıklığında XI. Yüzyıl Türkistan’ında Adalet’in Anlamı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 113, Sayı: 223, Temmuz-Ağustos 2016.

_____ : “XI. Yüzyılda Türklerin Dünyasında Yusuf’un Tanıklığında Devlet’in Anlamı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 4, Aralık 2016.

_____ : “Pir-i Türkistan’ın Türkçe Ülküsü”, *Vuslatının 850. Yılında Hoca Ahmet Yesevi, I. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu*, Antalya, Türkiye, 23-25 Mayıs 2016.

KÖK, Abdullah - EKER, Özge: “Pir-i Türkistan’ın Tanıklığında Türkçe Deyimlerin Tarihi İzi”, *2016 Hoca Ahmed Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, Antalya 2016.

_____ : “Atabetü’l Hakâyık’ın Tanıklığında Bilgi Metaforları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 225, Aralık 2016.

_____ : “Divân-ı Hikmet ve Atabetü’l Hakâyık’taki Bal ve Söz Metaforları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017.

_____ : “Kutadgu Bilig’in Tanıklığında Kültür Lingüistiği Bağlamında Kut Metaforları”, *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu ve Sergisi, Yayımlanmış Bildiri*, 3-7 Mayıs 2017.

_____ : *Pir-i Türkistan’ın Metafor Dünyası*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, TTK, Ankara 1995.

YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal: *Uygurca Çince İdikut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.